

Vol 3 Issue 5 Nov 2013

Impact Factor : 1.9508 (UIF)

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidisciplinary
Research Journal

*Golden Research
Thoughts*

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 1.9508 (UIF)

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya [Malaysia]	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus Pop	George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher	Nawab Ali Khan College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University, Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust),Meerut	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra
	Sonal Singh	

**Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net**

हणमंतराव लोंढे

क.भा.पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर, जि.सोलापूर

सारांश : मातीची भांडी एखाद्या समाजाचा किंवा संस्कृतीचा इतिहास उलघडू शकतात हे एक आचर्य आहे. आज जगातील अनेक प्रगत प्राचीन संस्कृतीचा इतिहास आपणास मृद्भांड्याच्या मदतीनेच माहित झालेला आहे. मृद् भांड्याशिवाय पुरातत्वशास्त्राला काहीही अर्थ नाही म्हणून मृद् भांडी ही पुरातत्वशास्त्राची मुळाक्षरे आहेत असे म्हटले जाते.

प्रस्तावना :

भारतात पुरातत्वीय संशोधनाच्या प्रारंभ अगदि अलिकडील काळातील आहे अनेक इंग्रजी अधिकाऱ्यांना भारतातील प्राचीन अवशेष व प्राचीन राजवाड्याबद्दल कुतुहल वाटत असे या कुतुहलच्या जिज्ञासातून जास्त माहिती मिळविण्याच्या उद्देशाने काही उत्साही विव्दावांनांनी 15 जाने 1784 रोजी 'एशियाटिक सोसायटी' ही संस्था कलकत्ता या ठिकाणी स्थापना केली. ही संस्था स्थापन करण्यात सर विल्यम जोन्स यांचा मोठा सहभाग होता. या संस्थेस वॉरन हेस्टिंग्ज यांचे ही मोठे सहकार्य मिळाले. एशियाटिक सोसायटीचा उद्देश "आशियातील विविध देशांच्या इतिहासाचा प्राचीन अवशेषांचा, कलांचा, शास्त्रांचा व वाङ्मयाचा अभ्यास व संशोधन करणे" असा असल्याचे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले. या सोसायटीने 1788 मध्ये "एशियाटिक रिसर्चस" या नावाचे नियतकालिक सुरू करण्यात आले. या नियतकालिकेमध्ये संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाची माहिती लेखरूपाने प्रसिध्द होऊ लागली यामधील अनेक लेख मृद् भांड्याच्या विकासाच्या टप्प्यावर आधारित होते.

मृद्भांडी बनविण्याच्या कलेची सुरुवात कशी झाली हे निश्चित सांगता येत नाही. अश्मयुगातील मानव धान्य साठविण्यासाठी मातीचे भांडे बनवत असत. आग लागल्यानंतर हे मातीचे भांडे त्यात सापडले हे मातीचे भांडीने आगीने नष्ट न होता टणक झाले हे मानवाच्या लक्षात आले. या कल्पणेतूनच त्यांनी मातीची भांडी भाजण्यास सुरुवात केली असावी. साधारणपणे नवाश्मयुगात मानव शेती करू लागला. धान्य साठवणे हा त्यांच्यापुढे प्रश्न निर्माण झाला तेव्हा मातीचे सांजण त्यांनी निर्माण करण्यास सुरुवात केली. नवाश्मयुगाच्या सुरुवातीच्या काळात दगडाची व लाकडाची भांडी बनवली जात असावी.

मानवी गरजा इतक्या असंख्य त्यांचे प्रत्यंतर उत्खननातसापडणा.या पुराव्यावरून दिसून येते. भारतामध्ये ज्या ज्या ठिकाणी उत्खनन करण्यात आले. त्या प्रत्येक ठिकाणी प्रचंड प्रमाणात मातीची भांडी मिळाली आहेत. याचे कारण म्हणजे मृद् भांड्याचा उपयोग ही एक प्राथमिक गरज आहे व ती भांडी फुटणारी असल्यामुळे वरचेवर नवी घ्यावी लागतात. नाणी, मूर्ती, सांगाडे, दागिने यांपैकी कोणताच पुरावा मृद्भांड्या इतक्या मोठ्या प्रमाणावर सापडत नाहीय यामुळे या पुराव्याचा सखोल व विस्तृत स्वरूपात अभ्यास करता येतो. दुसरे असे की धातुया वस्तुसारखा मृद्भांड्यांचा पुरावा कालांतराने नष्ट होत नाही व फुटलेल्या तुकड्यापासूनही संपूर्ण भांड्याची रचना अजमावता येते याउलट धातुच्या वस्तु गंजून नष्ट होतात किंवा वेड्यावाकड्या होतात. मातीचे भांडे पक्के भाजले की, शतकानुशतके त्यावर सर्वसाधारण परिस्थितीमध्ये परिणाम होत नाही. ते गंजून नष्ट होत नाही किंवा त्याचा आकार ही बदलत नाही. तिसरे महत्वाचे कारण म्हणजे त्याची असणारी अल्प किंमत होय. मृद्भांडे महाग असत नाही अतिशय कमी किंमतीत ते मिळते. त्यामुळे एखादे मृद्भांडे फुटलेतर ताबडतोब नवीन खरेदी केले जाते. त्यामुळे उत्खननात मृद्भांडे मोठ्या प्रमाणात सापडतात.

मृद्भांड्याच्या शास्त्रीय व काळजीपूर्वक अभ्यासावरून मानवी जीवनाबद्दल अनेक निष्कर्ष काढता येतात. मडक्याचा तुकडा तोडण्यास मडके बनविण्यासाठी कोणत्या प्रकारची माती वापरली आहे. याचा अंदाज येतो त्या मातीचा शुध्दपणा व अशुध्दपणाही लक्षात येतो. चिखल शुध्द व चांगल्या मातीचा असल्यास ती माती कुंभाराने जवळूनच घेतली की लांबून आणली याचा शोध घ्यावा लागतो. याकरिता भू विज्ञानशास्त्राची मदत घेवून ज्या ठिकाणी ही भांडी उपलब्ध झाली त्या ठिकाणी त्याप्रकारची माती मिळते का याचा तपास करावा लागतो. ती माती त्या ठिकाणी मिळत नसल्यास कुंभाराने ती माती कोठून आणली याचा तपास करावा लागतो.

मृत्भांडी बनविताना चिखलात एक जिनसीपणा यावा म्हणून त्यामध्ये धान्याचा भूसा, सालीची तूस, गवताचे तुकडे इत्यादी वस्तु मिसळल्याचे आढळून येते. काही वेळा मडके हाताने किंवा चाकावर घडविताना हातातील चिखलाचा जादा ओलेपणा कमी करण्यासाठी कुंभार आपले हात जवळच ठेवलेल्या धान्याच्या भुशात कोरडे करून मडकी घडवितो. त्यामुळे काही धान्याची टरफले त्या ओल्या मडक्यात अडकून राजस्थानातील आहाड येथील उत्खननात अशी शकडा मृद्भांडी सापडलेली आहेत की, ज्यावर धान्याची टरफलाची प्रतिकृती उमटलेली आहे. याचा अभ्यास करून सिध्द केले आहे की, इ.स.पूर्व दुस.यासहस्रकात तेथील लोक तांदुळ व ज्वारी सारखी धान्य खाण्यासाठी वापरत होते. महाराष्ट्रातील कौण्डिण्यपूर येथील खससपरावर मक्याच्या प्रतिकृतीवरून तेथील लोकांना मका माहित होती हे स्पष्ट होते.

हाताने घडविलेल्या मडक्यावर कुंभाराच्या हाताच्या खुणा आढळून येतात. काही वेळा अशा ठशावरून मडकी पुरुषाने की स्त्रीने बनवली हे कळून येवू शकते. मृद्भांड्याचा आकार ही तात्कालीन समाजजीवना बद्दल माहिती देवून जातात. त्या आकारावरून समाजाची कलाभिरुची कळण्यास मदत होते. तसेच त्यांच्या गरजा ही लक्षात येतात. उदा. सिंधू संस्कृती मधील मृद्भांडी काही वैशिष्टपूर्ण आढळतात. छिद्रयुक्त उंच बाजू असलेले मडके व आलंबयुक्त थाळ्या ही सिंधू संस्कृतीची वैशिष्ट्य समजली जातात. पहिल्याचा उपयोग कदाचित वाफेवर अन्न शिजविण्यासाठी किंवा आत दिवा ठेवून झुंबरासारखा वापर करीत असावेत. तर दुस-याचा उपयोग फळे पाहण्यासमोर ठेवण्यासाठी करीत असावेत. मध्यप्रदेशातील ताम्रपाशाण युगीन माळवा संस्कृतीची मृद्भांड्यामध्ये मद्यचशक व पन्हाळीदार तोटीचा वाडगा मोठ्या प्रमाणात सापडतात. या आकाराचे चशक तत्कालीन समाजातील पेयप्राशनपध्दतीवर प्रकाश टाकतात. ताम्रपाशाण युगीन जोर्वे संस्कृतीची मृद्भांडी प्रामुख्याने कळश्या, कोनयुक्त वाडगे, कुंडे व ताटी असलेले पसरट तोडाची मडकी या आकारची आढळून येतात. यांचा प्रामुख्याने पातळ अन्न प्राशन करण्यासाठी वापर करीत असावेत याच काळातील लोक मृत्ताच्या दफनासाठी वैशिष्टपूर्ण मडकी वापरीत असत.ही मडकी राखी रंगाची, गोल बुडाची आणि नरसाळ्यासारखी पसरट तोडाची असत. मृत् बालकाला अशा दोन मडक्यात पुरीत असत. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, दररोजच्या जीवनात वापरण्यासाठी वेगळ्या आकाराची व दफनासाठी वेगळ्या आकाराची मडकी लोक वापरत असत.

मृद्भांड्यावरील नक्षी वा चित्रामुळे अनेक प्रकारची माहिती मिळते. तत्कालीन समाजाच्या जीवनाबद्दल व सांस्कृतिक परिस्थितीवर निष्कर्ष काढता येतात. सिंधू संस्कृतीतील अनेक मृद्भांड्यावर पिंपळाचे झाड, पशु पक्षी आढळून येतात. मध्यप्रदेशातील माळवा संस्कृती मडकी चित्राच्या दृष्टीने अद्वितीय आहेत. लाल नारिंगी रंगाच्या लेपावर कुत्रा, हरीण, बैल, चित्ता, मोर, वाघ, काळवीट, यांची चित्रे आहेत. यावरून त्याकाळातील मानवाच्या प्राणी ज्ञानाची माहिती होते. ताम्रपाशाणयुगीन जोर्वे मृद्भांड्यावर बैल गाडीचे चित्र कोरले आहे. तर दुस-या एका भांड्यावर नावेचे चित्र रंगविले आहे. तत्कालीन वाहतूकीवर यामुळे प्रकाश पडतो. कोरून ठसा मारून, नक्षी चिकटवून साच्याचा वापर करून अशा अनेक प्रकारे मृद्भांड्यांचा पृष्ठभाग अलंकृत केल्याचे दिसून येते. यावरून तत्कालीन कलात्मकतेबरोबरच अलंकरण तंत्राचा अभ्यास करता येतो. माळवा संस्कृतीच्या काही सांजणावर मातृदेवता, स्त्री व पुरुष इतर प्राण्यांच्या आकृत्या चिकटविलेल्या आढळून येतात. यावरून तत्कालीन धार्मिक समजूती व त्या मडण्याचा वैशिल्यपूर्ण कामाकरता वापर याबद्दलचे निष्कर्ष काढता येतात.

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्हयातील प्रवरा नदीच्या काही ताम्रपाशाणयुगीन संस्कृतीचे अवशेष मिळाले. या ठिकाणी प्रथम या संस्कृतीचा पुरावा मिळाल्याने जोर्वे संस्कृती असे नाव प्रचलित झाले. या संस्कृतीचा प्रसार महाराष्ट्र व मध्यप्रदेशात प्रामुख्याने आढळून येतो. मृदभांडी चाकावर घडवलेली पक्क्या भाजणीची म्हणून खणखणीत आवाजाची व पृष्ठभाग लाल रंगाचा असलेली कोनयुक्त बाजूला वाडगा फनेलच्या आकाराचे पसरट तोंड असलेली व तोटीयुक्त भांडी मिळालेली आहेत अनेक भांडयावर कुत्रा व हरीण या प्राण्यांची चित्रे आहेत या संस्कृतीमधील लोक मृत प्रौढांना घराच्या जमिनीवर मोठ्या रंजणात किंवा उघडयावर व मुलांना दोन राखी रंगाच्या मडक्यात पुरीत असत. मृताबरोबर इतर गाडगीमडकी ठेवत असत. या संस्कृतीचा काळ सर्वसाधारणपणे इ.स.पूर्व 1500 ते 1000 असा मानला जातो.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात अनेक ठिकाणी उत्खनन करण्यात आले त्या उत्खननात मृदभांडी मोठ्या प्रमाणात मिळाली आहेत. भांडयाच्या रंगावरून त्या संस्कृतीला नावे दिलेली आहेत. पिवळसर रंगाची भांडी संस्कृती उत्तर प्रदेशातील मायापूर ते सयपास या पट्ट्यातील शंभर ठिकाणी आढळून आली आहे. 1960 साली अंत्रजिखेरा या ठिकाणी झालेल्या उत्खननात काळया –तांबडया रंगाची मृदभांडी संस्कृती दृष्टोत्पत्तीस आली. 1942 मध्ये उत्तर प्रदेशातील अहिछत्र येथे तांबूस करडया रंगाची भांडी संस्कृती सापडली भारतात सुमारे 100 ठिकाणी या संस्कृतीचे अवशेष सापडलेले आहेत. 1930 मध्ये तक्षाशिला या ठिकाणी काळी चकचकीत भांडी संस्कृतीचे अवशेष सापडलेले आहेत. अशाच प्रकारची मृदभांडी ग्रीस मध्ये ही सापडलेली आहेत. त्यास ग्रीक काळी भांडी असे नाव दिले.

मृदभांड्यांची नोंद ठेवणे हे अतिशय महत्त्वाचे आहे. पर्यवेक्षकाने त्याची काळजी घेणे महत्त्वाचे आहे. “खापर चौक” मृदभांडी थराप्रमाणे ठेवण्यासाठी तयार केला जातो सर्वसाधारणपणे सपाट व विस्तृत जागेवर लहान दगडांच्या साहाय्याने चौसर गाळयाची जाळी तयार केली जाते. आडवे गाळे उत्खनित खड्डे दाखवितात तर उभे गाळे थर दाखवितात. एक मीटर चौसर गाळा म्हणजे एक थर. त्यामध्ये उत्खनित थरानुसार मृदभांडयाचे अवशेष ठेवले जातात खड्डयापासून खापर चौकात मृदभांडी आणण्यासाठी एक टोपली तयार करावी लागते. त्या टोपलीला पर्यवेक्षकाने लेबल लावणे आवश्यक आहे. त्या लेबलवर उत्खनन स्थळाचे नाव, उत्खननाचे वर्ष, टेकाडांचा क्रमांक खड्डयांचा क्रमांक दिनांक व थराचा क्रमांक लिहावा असेच दुसरे लेबल तयार करून ते टोपलीत टाकावे कारण बाहेरील लेबल तुडलेतरी आतील लेबलच्या साहाय्याने माहिती मिळते अशाप्रकारे तयार करण्यात आलेल्या टोपलीत सापडलेली खापरे टाकून ती खापर चौकाकडे पाठवावी. खापरचौकातील पर्यवेक्षकांनी टोपलीचे लेबल पाहून त्यानुसार योग्य त्या गाळयात मृदभांडी ठेवावीत. टोपलीचे लेबल तोडून ते लेबल खाली ठेवून त्यावर टोपलीतील खापरे टाकावीत दुसरे लेबल खापरावर वा.याने उडणार नाही अशा पध्दतीने ठेवावे.

सर्व मृदभांडी क्षारविरहित पाण्याने साफ करून पर्यवेक्षकाने ती त्यांच्या वैशिष्ट्यानुसार वेगवेगळी पण त्याच गाळयात ठेवावीत, त्या खापराची वैशिष्ट्य पर्यवेक्षकांनी आपल्या नोंदवहीत लिहून ठेवावीत. पुराव्याच्या चित्रणासाठी निवडलेली मृदभांडी कापडी पिशवीत ठेवून पिशवीत एक व पिशवीला एक अशा दोन लेबल लावावीत त्या दोन्ही लेबलावर सर्व तपशील लिहिलेला असावा उत्खनन संपल्यानंतर स्वस्थळी आल्यावर वृत्तांत लिहिताना पाहिजे ती मृदभांडी चटकन शोधणे त्यामुळे शक्य होते. वरील सर्व विवेचनावरून मृदभांड्यांना पुरातत्वशास्त्राची मुळाक्षरे म्हणणे किती यथार्थ आहे हे लक्षात येईल.

संदर्भ ग्रंथ

- 1.पुरातत्व विद्या – शांताराम भालचंद्र देव
- 2.प्राचीन भारतीय कला – डॉ. म.श्री. माटे
- 3.पुरातत्व विद्या – डॉ. पांडे
- 4.प्राचीन भारताचा इतिहास – प्राचार्य य.ना. कदम
- 5.Prehistory and protohistory of india and Pakistan- Sankilia H.D

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * International Scientific Journal Consortium   Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net